

забезпечуватиме фахову компетентність майбутніх учителів української мови і літератури.

Література

1. Адольф В.А. Профессиональная компетентность современного учителя : [монографія] / Адольф В.А. – Красноярск : КрГУ, 1998. – 286 с.
2. Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
3. Кочан І.М. Словник-довідник з методики викладання української мови / І.М. Кочан, Н.М. Захлюпана. – [2-ге вид., виправл. і доп.]. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 306 с.
4. Нікітіна А.В. Педагогічний дискурс учителя-словесника : [монографія] / Нікітіна А.В. – К. : Ленвіт, 2013. – 338 с.
5. Семенов О.М. Професійна підготовка майбутніх учителів української мови і літератури : [монографія] / Семенов О.М. – Суми : ВВП «Мрія-1», 2005. – 404 с.
6. Словник української мови : в 11 т. / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наукова думка. – 1970–1980. – Т. I–XI.
7. Шевченківський словник : у 2 т. / [редкол. : І.Я. Айзеншток, В.А. Афанасьєв, М.П. Бажан та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1978. – . – Т. 1. – 1978. – 415 с.; Т. 2. – 1978. – 410 с.

Стаття надійшла до редакції 2 червня 2014 року

УДК 37.091.31:811.161.242

Зоя Шевченко
(м. Київ, Україна)

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

Стаття присвячена проблемі культурологічного підходу до вивчення української літератури в старшій школі. Культурологія як поняття розглядається у широкому науково-педагогічному аспекті. Особливу увагу приділяється питанню взаємозв'язків різних видів мистецтва, механізмів включення їх у процес вивчення літератури як особливого виду мистецтва. Автор конкретизує і уточнює поняття «художня культура»; пропонує принципи і методику аналізу літературного твору в контексті художньої культури.

Ключові слова: культурологія, художня культура, мистецтво, українська література, взаємозв'язок мистецтв, методика вивчення літератури, загальнокультурний контекст, курси за вибором.

Статья посвящается проблеме культурологического подхода к изучению украинской литературы в старшей школе. Культурология как понятие рассматривается в широком научно-педагогическом аспекте. Отдельное внимание уделяется вопросу взаимосвязей различных видов искусства, механизмов включения их в процесс изучения литературы как особого вида искусства. Автор конкретизирует и уточняет понятие «художественная культура»; предлагает принципы и методику анализа литературного произведения в контексте художественной культуры.

Ключевые слова: культурология, художественная культура, искусство, украинская литература, взаимосвязь искусств, методика изучения литературы, общекультурный контекст, курсы по выбору.

The article is devoted to the culturalological approach of the Ukrainian literature study at high school. Culturology as a field of science is a broad scientific and pedagogical aspect. Special attention is given to the interconnection of different art forms, mechanisms and their inclusion in the study of literature as a specific art form. The author concretizes and clarifies the concept of «artistic culture»; provides the principles and methods of analysis of literary works in the context of art culture.

Key words: culturalology, artistic culture, art, Ukrainian literature, the interconnection of art, methodology of teaching literature, general cultural context of elective courses.

Культурологія – наука, яка формується на межі соціологічних і гуманітарних знань про людську культуру як цілісний феномен. До нині не існує єдиної думки про предмет і місце культурології в системі наукових знань. Прикметно, що в Оксфордському словнику культурологія трактується як

наука або вчення про культуру. У радянському державному освітньому стандарті культурологію відносили до циклу загальносуспільних дисциплін, куди входять теорія і історія культури, соціологія культури, естетика, мистецтво, література, релігія, риторика. Очевидним є той факт, що культура – не одномірна величина, а складне багатовимірне утворення. Культурологія як наука знаходиться ще в стадії становлення, пошуку свого предмета і методів, а науковий статус її ще не визначено. Про культурологію на повний голос почали говорити лише на початку 90-х років. По суті йдеться про наймолодшу галузь знань, яка активно розвивається. Культурологічну науку представляють В. Вернадський, Н. Бердяєв, Ю. Лотман, М. Бахтін, О. Шпенглер, Д. Донцов, Д. Чижевський, С. Кримський, серед вітчизняних учених – М. Попович, В. Скуратівський, М. Закович, Д. Наливайко та інші.

Отже, предметом дослідження культурології є людська культура. Відзначимо, що слово «культура» має досить широкий семантичний спектр у багатьох сучасних мовах. Поняття «культура» є одним із найуживаніших як у повсякденному, так і науковому (переважно гуманітарному) дискурсі і водночас залишається одним з найбільш складних і неоднозначних у тлумаченні. Предметом нашого наукового інтересу є культура духовна, якою означаються суб'єктивні аспекти життя людини: світогляд, ідеї, установки, цінності та зорієнтовані на них форми творчої діяльності.

Однією з найвизначніших сфер духовної культури є культура художня, яка становить частину культури естетичної, більш складного і місткого поняття. Як синонімічний до поняття художньої культури вживається термін «мистецтво». Власне, художня культура (або мистецтво) можна розуміти як окреслення естетичного світу людини. Саме поняття художності означає міру естетичності твору.

Отже, мистецтво – художня творчість людини, художньо-образна форма відтворення дійсності. Художня культура кожної епохи утворює свою сукупність художніх цінностей (творів мистецтва), наслідуваних (завжди вибірково) від попередників, а також комплекс художніх цінностей даної історичної епохи.

Мистецтво розвивається як система конкретних видів творчості, кожен з яких використовує власні виражальні засоби, і саме в цьому полягає найважливіша особливість поділу мистецтв на види. Так, матеріалом живописного мистецтва є фарби, музичного – звуки тощо. Існування різних видів мистецтва визначено тим, що жодне з них не здатне лише власними засобами створити повну художню картину світу. Кожен вид мистецтва має свої переваги перед іншими в зображенні певних аспектів буття. Так, протягом віків жодне мистецтво не могло сперечатися у відтворенні розмаїття кольорів природи з живописом, але він поступається музиці та хореографії у здатності безпосереднього відтворення людських почуттів та емоцій. Література, не зважаючи на цілий спектр зображувально-виражальних засобів, не здатна дати візуальну картину подій, як це може зробити образотворче мистецтво і кінематограф або театр. Проте в сучасній науці немає єдиної загально визначеної класифікації навіть класичних видів мистецтва. Умовно види мистецтва можна поділити на три групи: просторові (статичні), часові (динамічні) та просторово-часові. До першої групи відносять усі види образотворчого мистецтва та архітектуру; до другої – літературу і музику; до третьої – театр, кіно (Л. Матвеева). Поза всією специфікою зображувально-виражальних засобів окремих видів мистецтв між ними існує і певний зв'язок. Окрім того, мистецтво у своїх видових виявах розвивається не рівномірно; у певні історичні епохи види мистецтв розвиваються і поширюються неоднаково, залежно від суспільно-політичного розвитку.

Система мистецтв не є замкнутою, адже з подальшим розвитком суспільства, його технічних і духовних аспектів з'являються і нові, невідомі раніше види мистецтва, особливо аудіовізуальні.

Окремо в цьому контексті необхідно виділити мистецтво слова, тобто літературу, яка вже майже традиційно перебуває з мистецтвом у не зовсім визначених відносинах. З одного боку, надзвичайно вживаним є словосполучення «література та мистецтво», синонімічна семантика якого свідчить про те, що література є феноменом, який не належить до сукупності мистецтв й виноситься за їх межі сполучником «та». З іншого боку, очевидно мається на увазі, що поняття «література» саме в цьому словосполученні стосується не наукової або навчальної, а художньої, тобто словесної творчості. Парадокс виявляється у тому, що поняття «художня культура» є синонімом до «мистецтва».

Отже, література здавна була художньою творчістю, яка виносилася за межі мистецтва, принаймні такого, що входить у поняття «художня культура». Література наближається до мистецтва, коли використовується образність мови, зображувально-виражальні засоби, ритмомелодика твору, та віддаляється від нього, коли йдеться про соціально-політичні замовлення. З ХХ ст. спостерігається розвиток загальнокультурної сфери, що обумовлює тяжіння науково-філософського

викладу до художньої форми, тобто відбувається «змішання літератури, критики і філософії», а теоретики-літератори стверджують, що тільки художніми засобами можна досягти специфічних цілей літератури.

Усе це безпосередньо впливає на необхідність створення нового освітнього простору. Цілком природно, що коли в культурі починаються принципові зміни орієнтирів та напрямів розвитку, освіта певний час рухається за інерцією традиційним шляхом і таким чином утворюється розрив між загальнокультурним поступом та освітньою сферою. Але саме в цей момент складаються сприятливі умови для кардинальної реформи освіти. Нова сучасна світова картина на початку XXI століття фактично створена у природничих науках, філософії, знаходить відображення в художній творчості. Тобто можна говорити про те, що для оновлення принципів, змісту і методів сучасної освіти основа створена.

Метою сучасних педагогічних досліджень є визначення принципів для сучасної культури позицій щодо аналізу і прогнозування реформування і оновлення зокрема шкільної літературної освіти.

Одним з найперспективніших шляхів підвищення результативності навчання є ширше застосування різних видів мистецтва на уроках літератури, заняттях з курсів за вибором.

Художня література – наймасовіше мистецтво попередньої культурної епохи. Основною метою шкільного курсу літератури є вивчення її як сфери творчої діяльності людини (письменника) та виду художньої культури. За своєю специфікою література є одним із предметів, які потребують значних затрат часу для домашньої підготовки, – адже, окрім засвоєння змісту підручника з літератури, учень повинен прочитати текст літературного твору, а це в старших класах сотні сторінок. Водночас учителю іноді важко перевірити, чи спирається учень у своїй відповіді на реально прочитаний текст, чи вдало маніпулює критичним матеріалом. Коли переказується чужа думка щодо виучуваного твору за відсутності власного сприйняття, власного оцінного судження, висловлені у відповіді думки не стають переконанням.

Варто відзначити, що ще й сьогоднішніх учнів протягом кількох років учать у школі правильно сприймати і розуміти літературний твір, отримувати задоволення від мистецтва слова. Тривалий час література була унікальним видом художньої творчої діяльності, в якій людина, активізуючи свою думку й художню уяву, могла відтворити зображення людського буття. Починаючи з найдавніших фольклорних форм, вербально створений образ не тільки відображав характер світоуявлень тієї чи іншої спільноти, а й активно впливав на ментальність, світогляд, переконання людини. Не випадково література була одним з предметів навчання ще в школі Давньої Греції. З винайденням друкарства література на кілька століть стала найдемократичнішим, найдоступнішим видом художньої творчості, «підручником життя», а ідеї, викладені в ній, насправді оволодівали масами.

Слід зауважити, що поняття «література» як вид мистецтва в усій різноманітності жанрів остаточно сформувався лише в добу Нового часу. В античності з літературою ототожнюється поезія, яка як термін має досить тривалу історію. З давньогрецької мови слово «поезія» перекладається як «творчість», а поет – як творець, але в українській мові «поезія» має означення як різновид літератури – віршування, тому в науковому тексті слід визначатись, у якому значенні вживається термін. У добу Середньовіччя на перший план виступає мистецтво архітектури, оскільки християнський храм був не тільки центром релігійного життя, а й місцем вирішення суспільних проблем. Усе це вимагало пошуку форм і пропорцій, здатних викликати у людини відповідні емоції, почуття, стани. За таких обставин архітектура з ремесла перетворюється на мистецтво. Розвиток архітектури, у свою чергу, стимулював розвиток скульптури та монументального живопису, декоративно-прикладного мистецтва. Значна роль за доби Середньовіччя належала музиці, причому домінував хорівий спів та органне багатоголосся, пов'язані з естетикою християнського культу.

Починаючи з Відродження, людина зображує світ у «горизонтальній» площині з домінуванням людського буття. З XVI ст. починає складатися система мистецтв Нового часу. Головні позиції займають образотворчі мистецтва з орієнтацією на світ матеріальних явищ, людського існування. Наприкінці XVII–XVIII ст. Провідні позиції поряд з образотворчим мистецтвом займає театр, формуються класичні і для нашого часу музичні жанри та інструменти. У XIX ст. досягає свого розквіту література.

Отже, художня культура сучасності охоплює і дуже давні, і порівняно нові види мистецтва. Так, образотворче мистецтво існує ще з часів первісного суспільства, а історія кінематографії налічує ледь більше ста років.

Розглядаючи різні види мистецтва як складової однієї системи, вчені виявляють специфіку кожного з них і те спільне, що робить їх поєднання реальністю, яка існує об'єктивно.

Явища аперцепції, інтерпретації, імпровізації, які лежать в основі художньої творчості, і є механізмами здійснення діалогу мистецтв. Ця проблема досліджувалася у педагогічній науці ще в 70-ті роки ХХ ст. Діалог стає формою організації навчального процесу, його суттєвою характеристикою.

Сучасна методична наука враховує складні й глибинні зв'язки літератури з іншими видами мистецтва як природну форму її буття. Ідея діалогу мистецтв, яка акумулює в собі основні проблеми літературної, ширше – художньої, культурної освіти і виховання, може розглядатися як системоутворююча в цілому процесі, виявляючи особистісне начало в мистецтві та реципієнті як особистості, що формується, сприяє тим самим створенню культурологічної гуманітарної моделі літературної освіти.

Поетапне включення діалогу мистецтв на уроках літератури і ширше – на заняттях курсів за вибором надає можливість аналізувати сприйняття художнього твору шляхом осягнення авторського задуму, розвивати художню уяву, яка характеризується «проростанням» літературного тексту (з допомогою інших видів мистецтв) у зорові, слухові та інші образи, а отже, сприяти осягненню літератури як складової культури.

На жаль, до нині зберігається ілюстративний підхід у вивченні літератури. Вчителі-словесники обмежуються пошуком подібності між літературним та творами інших видів мистецтв на рівні змісту, форми, теми навіть там, де її немає, а відмінність трактується як недолік на користь літератури.

Перед методичною наукою стоїть проблема формування інтерпретаційних умінь аналізу літературного твору засобами різних видів мистецтва. Тоді відбувається активний процес цілісного сприймання твору, розвиток здібностей системного мислення учнів, що дає змогу бачити зв'язки як всередині літературного твору, так і всередині літературного процесу, художньої культури певної епохи, світу культури в цілому, усвідомлення цих зв'язків як діалогу художника зі світом, читача з художником, а через нього – з іншою культурою, з іншим буттям.

Класичним розглядається «художній трикутник» – література, образотворче мистецтво, музика та явно недооцінюється мистецтво театру і кіно. Безсумнівним є той факт, що вже сьогодні більшу частину інформації людина отримує аудіовізуальним шляхом, а не через друкований текст, і ця тенденція посилюється. Звісно, ці факти створюють емоційну суперечність з майже генетично успадкованою пошаною до книги як «найяскравішого світоча знань, ознаки духовності» тощо, проте суб'єктивні емоції не можуть реально протистояти об'єктивним змінам в культурі. Практично більшість учнівської молоді надає перевагу кіно та медійним засобам. До того ж питання «вищої якості» книжок є певною мірою дискусійним, якщо йдеться про художню досконалість, скажімо, кіномистецтва, яке представляють Ч. Чаплін, С. Параджанов, А. Тарковський, Р. Фелліні, Р. Балоян та інші.

Отже, діалог літературного твору з кінотвором може бути надзвичайно плідним: це значить відкрити для себе кінорежисера або режисера театрального спектаклю, акторську гру, відчути словесний твір на рівні форми, зрозуміти глибинний смисл тексту і «відкрити» для себе художника, побачити, якими засобами він передає динаміку зображувальних подій, виражає своє ставлення до них. Такі поняття, як ритм, колір, композиція починають усвідомлюватися учнями як загальні категорії мистецтва.

Шкільна практика свідчить, що елементи порівняльного аналізу літератури з екранним мистецтвом можна і треба включати в процес вивчення літератури в основній школі. У старшій школі, особливо на заняттях курсів за вибором, ці відомості розширюються і конкретизуються, набуваючи системного характеру, а сформовані уміння і навички бачення і розуміння діалогу між літературою і екраном можуть реалізуватися у творчій пошуковій діяльності учнів.

Сучасна школа відчуває значні труднощі щодо вивчення літератури як виду мистецтва. Методична наука наразі не дає системи роботи з українською літературою як мистецтвом у контексті світової культури. Мистецтво слова зі своєю художньою мовою і специфікою настільки цікаве і значуще, що осягнути його уповні, визначити місце і роль серед інших мистецтв у межах уроку досить складно, тому така робота має активізуватися на заняттях курсів за вибором.

До нині найпоширенішим є залучення інших видів мистецтва, здебільшого за ознаками їх змістової спільності або: «музика на вірші поета», ілюстрації до видання творів певного письменника, опера або балет, кінофільм, театральний або телевізійний спектакль за мотивами художнього твору,

скульптурне зображення літературного героя тощо. Такий підхід, звісно, є простою ілюстрацією до вивчення літературного твору і мало що дає до розуміння сутності художнього образу як такого, морально-естетичної позиції письменника. Часто це єдиний принцип і форма залучення інших видів мистецтва, які мимоволі слугують допоміжним матеріалом, засобом і багато втрачають, оскільки від самого початку визначена їх службова, а отже, другорядна роль. У той же час не можна нехтувати тим, що ілюстративний принцип дає можливість розкрити специфіку інтерпретації літературного твору в інших видах і жанрах мистецтва, але водночас показати і «межі» їх можливостей. Безперечно, цей принцип має право на існування, проте його можливості досить обмежені і явно недостатні для глибокого розуміння літературного твору, проникнення в його художню специфіку, осягнення його в контексті світової культури.

Значно більше можливостей має тематичний принцип, коли учитель може охопити ширше коло творів мистецтва різних епох і народів, оскільки визначальним фактором є тема художнього твору. Розмаїття світової художньої культури з урахуванням загальнолюдського і національного має багатовікову історію, і учителю надається можливість вибору. Тематичний принцип зближує різні види мистецтва, наближає вивчення літературного твору до контекстного, але і він має свої обмеження.

Існує ще один шлях зближення творчості письменника з мистецьким явищем – шлях історико-хронологічних порівнянь і зіставлень, що надає можливість учням глибоше осягнути взаємозв'язок і взаємообумовленість художньої творчості в усіх її виявах і соціально-історичному розвитку суспільства, глибокий взаємозв'язок морально-естетичних ідей певного історико-культурного періоду, виявлення їх у різних видах мистецтва. Цей шлях видається найпродуктивнішим, хоча і найскладнішим. Учень яскравіше уявляє епоху, атмосферу часу, глибоше усвідомлює все те, що хвилювало суспільство, а отже – і представників світової художньої культури.

При цьому слід враховувати, що українська культура далеко не вичерпала свого потенціалу, творчих можливостей, стилевих багатств, того запасу матеріально-духовної міцності, який живить подальший розвиток художньої культури. Якими б значними не були досягнення української культури, ті важкі репресивні, гальмівні соціально-політичні перешкоди, що виникали протягом століть на шляху її розвитку, не дали їй можливості виявити себе на повну силу, розкрити свій невичерпний потенціал.

Національна самовизначеність культури українського народу – запорука її «відкритості» іншим національним культурам, рівноправного діалогу з ними в ім'я утвердження найвищих людських ідеалів. Культура за своєю внутрішньою природою і суспільним призначенням є сферою не розмежування, а тіснішого спілкування націй на основі спільних загальнолюдських інтересів.

Література

1. Закович М.М. 2007 – Культурологія. Українська та зарубіжна культура : [навчальний посібник] / Закович М.М. – К. : Знання, 2007. – 567 с.
2. Історія української культури / [за загал. ред. І. Крип'якевича]. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.
3. Культура и культурология : Словарь / [сост.-ред. А.И. Кравченко]. – М. : Академический проект, 2003. – 928 с.
4. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Маланюк Є. – К. : Обереги, 1992. – 80 с.
5. Попович Мирослав. Нарис історії культури України видавництво / Мирослав Попович. – К. : «АртЕк», 1998. – 376 с.
6. Українське бароко / [кер. проекту Дмитро Наливайко]. – Х. : Акта, 2004. – Т. 2. – 410 с.

*Стаття рекомендована до друку
доктором пед. наук, професором, завідувачем лабораторії навчання української мови
Інституту педагогіки НАПН України
Голуб Н.Б.*

Стаття надійшла до редакції 12 червня 2014 року